

Віктор ДОВБНЯ

КОСТЯНТИН УШИНСЬКИЙ ЯК ФУНДАТОР ФІЛОСОФСЬКО- ОСВІТНЬОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

У статті розглядаються філософсько-освітні погляди видатного мислителя та гуманіста другої половини XIX ст. Костянтина Ушинського. Показується, що К. Ушинський, інтерпретуючи життя як планетарне явище й основоположну складову структури світу, визнавав соціокультурну діяльність визначальною в житті особи. Стрижнем формування здатностей людини до соціокультурної самореалізації він вважав освіту. Стверджується, що у становленні філософсько-освітніх поглядів К. Ушинського провідна роль належить українській світоглядній традиції, а його самого можна вважати одним із засновників вітчизняної та європейської філософсько-освітньої думки.

Сучасна соціокультурна трансформація України актуалізує дослідження з історії філософії освіти. Проблема людини та її освіти на початку XXI ст., яке позначене формуванням постмодерного суспільства, загострює дискусії щодо визначальних чинників всесвітньо-історичного поступу. Західні вчені (О. Тоффлер, Г. Кан, З. Бжезінський та ін.) твердять, що у сфері пріоритетів центр ваги з матеріальних засобів виробництва перемістився на духовні фактори, внаслідок чого постмодерне суспільство буде гуманним і зробить людину щасливою. Інші (Е. Фромм, М. Фуко, Ж. Дерріда тощо) дотримуються думки, що епохальний злам веде людство до дегуманізації. Але ці погляди не завжди адекватні досвіду осмислення проблеми людини та її освіти в історії української філософської думки, а оскільки вона близько трьох із половиною століть була тісно пов'язана з російською філософією.

Мається на увазі те, що освітні питання особливо актуалізуються в Україні з другої половини XIX ст., коли більша частина її була у складі Російської імперії. Тоді в Україні й у Росії посилюється значущість філософсько-освітньої тематики, пов'язаної з освітньо-педагогічною роботою, дотичною до таких політико-просвітницьких рухів, як «народництво», «українофільство» тощо. Іншими словами, спостерігається загальне явище потягу вчених до теоретико-методологічних основ педагогіки. Про це свідчить існування у філософсько-педагогічній думці другої половини XIX ст. формально-методичного й філо-

софсько-методологічного напрямків. Філософсько-методологічне крило, до якого належали К. Ушинський, П. Юркевич, П. Куліш, М. Пирогов та інші дослідники, виходило із пріоритету людини й обґрунтовувало антропоцентричну педагогіку. Тому звернення до творчості Ушинського, який розробляв філософське вчення про людину та її освіту, сприятиме вирішенню питань сучасного оновлення змісту освіти в Україні. Філософські засади його освітньої системи суголосні із принципами філософії сучасного реформування освіти.

У зв'язку із цим особливого значення набуває думка В. Андрущенка: «Усьому світові відомі імена та ідеї видатних українських педагогів — Макаренка, Сухомлинського, Ушинського, Ващенко, Русової... Ми маємо продовжити їх пошуки в контексті сучасної історичної епохи, здійснити широкоформатний прогноз розвитку освітнянської справи, запропонувати суспільству фундаментальні нововведення, які б забезпечили ефективну модернізацію освіти, як того вимагає практика» [1, 6].

Але в цілому дослідження історико-філософської основи освітнього, а ширше — культурно-освітнього процесу в Україні лише розгортається, хоча українська філософська думка постає в єдності з історією навчання й виховання вже в часи Київської Русі. Варто визнати й суттєвий внесок у вирішення філософських проблем культури й педагогіки мислителів, які народилися й навчалися в Україні, але працювали поза її етнічними межами. Серед них особливе місце посідає Ушинський, чия навчально-виховна й освітньо-методологічна діяльність широко спиралася на історико-філософську основу.

Таким чином, актуальність обраної теми автор вбачає в тому, що в ній розглядаються ті історико-філософські аспекти освітньої концепції Ушинського, які перегукуються з методологією сучасної реформи освіти в Україні й можуть бути використані при вирішенні її освітніх проблем. Стаття актуальна також тим, що розглядає історико-філософське підґрунтя Ушинського як мислителя, який народився й здобув освіту в Україні, але завершував освіту в Росії й проявив себе там як учений. Це дозволяє уточнити історію взаємодії української й російської філософської думки.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати місце й роль Ушинського в історії філософії освіти як дослідницької сфери, що виникла на Заході в середині XIX ст. на перетині педагогіки й філософії. Об'єктом дослідження, отже, є стан філософського осмислення освіти в Європі XIX ст., а безпосереднім предметом — особливості такого осмислення в педагогічній концепції Ушинського.

Основним матеріалом для нашої розвідки є фундаментальна праця Ушинського «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології», а також «Рідне слово», «Про моральний елемент у російському вихованні», «Лекції в Ярославському ліцеї», «Про народність у громадському вихованні», «Спогади про навчання в Новгород-Сіверській гімназії», «Питання про народні школи», «Педагогічні твори М. І. Пирогова» та ін.

Методологічною основою дослідження, насамперед, є фактологічний та концептуальний матеріал наукових праць про діяльність і творчість

Ушинського низки українських і російських дослідників. Для досягнення поставленої мети та виконання дослідницьких завдань автор використовує також історичний і компаративний методи, діалектику, притаманну творам Ушинського як діалог різних позицій, версій, що веде до узагальнень та наближає до істини. Використовується й синергетична методологія, типологічний (топічний) аналіз.

Але вирішальні методико-методологічні засади розробки теми автор черпав з історико-філософських досліджень українських учених останніх десятиліть. Зокрема, це принцип соціокультурної зумовленості філософії освіти (В. Андрущенко, І. Бичко, Б. Головка, В. Горський, М. Михальченко, В. Огнев'юк, В. Табачковський, В. Шинкарук); принцип національно-культурної типології філософського вирішення проблем людини й освіти (А. Бичко, П. Гнатенко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Личковах, А. Лой, М. Попович, В. Шевченко, В. Шубін). Ураховувалися й постмодерністські філософсько-освітні пошуки в Україні (І. Добронравова, Г. Заїченко, С. Кримський, М. Култаєва, В. Лук'янець, О. Соболев, В. Пронякін, В. Окороков, В. Ярошовець, Л. Горбунова).

Усе це дає змогу вивчати філософію освіти Ушинського в контексті діалогу з його творами, ураховуючи сучасний стан філософсько-освітньої думки в Україні та за її межами.

1. Джерела філософсько-освітніх поглядів К. Ушинського

К. Ушинський, безумовно, належить до корифеїв світової педагогічної думки. У його творах переплітаються й перетинаються світоглядно-філософські тенденції української та російської культури з комплексом філософсько-світоглядних ідей, що поширилися в Україні з інших національних культур. Тут варто зазначити, що світогляд людини формується в її свідомості непомітно, стихійно, з перших днів життя. Саме тому джерела філософсько-освітніх поглядів мислителя варто шукати в його українському корінні.

Насамперед зазначимо, що Ушинський отримав визнання в Росії, але водночас його життя було тісно пов'язане з Україною й, зокрема, із Чернігівщиною. Так, дослідники життя й творчості Ушинського, зокрема, С. Чавдаров і М. Даденков зазначають, що він народився в Чернігівській губернії в хуторі Богданка (нині ця частина відійшла до Сумської області) [14, 6]. Мати вченого — Любов Ушинська належала до знаменитої української родини Капністів, яка дала Україні й почасти Росії відомих громадських і політичних діячів, а одружений він був на українці Надії Дорошенко із Чернігівщини. Працюючи в Петербурзі й перебуваючи за кордоном, він приїжджав разом із сім'єю на хутір Богданка, де мав свій невеликий маєток. Похований Ушинський у Києві на території Видубицького монастиря.

Саме Україну Ушинський визнавав своєю Батьківщиною. В 1868 р. у листі до відомого педагога та письменника другої половини XIX ст. Л. Модзалевського він писав: «Ми поки що поселились в Петербурзі, хоча в наступному році думаю переїхати до себе на батьківщину — до Києва» [7, 472].

Принципово важливо в даному разі підкреслити, що світоглядні засади майбутньої філософсько-освітньої концепції у свідомості Ушинського започатковувалися під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії. Власне, він і сам визнавав, що «виховання, яке ми здобули в 30-х роках у гімназії... Новгород-Сіверського, було в навчальному відношенні не тільки не нижче, але навіть вище того, яке в той час здобувалося в багатьох інших гімназіях» [12, 555].

Таким чином, можна констатувати: подібно до того, як один із представників української школи в російській філософії В. Соловйов уважав себе продовжувачем філософії українського мислителя П. Юркевича, Ушинський продовжував розробляти ті світоглядно-філософські підходи, які в початкових формах були засвоєні ним ще із часів навчання в Новгород-Сіверській гімназії. Гімназію живив той гуманістичний дух, що був привнесений філософом, професором, а потім ректором Харківського університету І. Тимківським. Саме він був директором гімназії в період її формування. Пізніше, під час навчання на юридичному факультеті Московського університету, значний вплив на формування його світоглядних орієнтацій, за свідченням самого Ушинського, мали лекції з історії філософії права професора П. Редкіна. Це був випускник Ніжинської гімназії вищих наук, який згодом став ректором Петербурзького університету. До речі, П. Редкін постійно спілкувався зі студентом Ушинським, а потім спонукав його до педагогічної діяльності [4].

Питання зв'язків Ушинського з такими відомими на той час представниками філософської й наукової думки України, як В. Антонович, П. Юркевич, П. Куліш, М. Костомаров та іншими залишається відкритим. Але, судячи з архівних даних і публікацій самого Ушинського, такі зв'язки були. Зв'язки з М. Пироговим, Л. Модзалевським, М. Корфом він підтримував, це безумовно. Його приїзди в Київ супроводжувалися контактами з українськими вченими, але це потребує додаткових уточнень і досліджень, особливо в архівах Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Державному архіві України, а також архівах Москви й Санкт-Петербурга.

Отже, фундаментальні засади філософсько-освітніх поглядів Ушинського тісно пов'язані з Україною, зокрема з Чернігово-Сіверщиною, для філософської думки якої ще з часів Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств характерна антропоцентрична орієнтація. Антропоцентризм, який знаходить своє продовження в етноцентризмі (визнання народних витоків освіти й культури), — це засадничий принцип філософського розуміння Ушинським людини й педагогіки. Провідні філософські ідеї Ушинського необхідно розглядати, урахувавши, насамперед, національно-український культурний контекст. Адже чимало філософсько-освітніх ідей (навчання рідною мовою, народність освіти, людина як мікрокосм, пріоритет життя над смертю, поліцентризм світосприйняття тощо), які відіграють принципову роль у творах Ушинського, розроблялися в основному українською філософською думкою (Л. Баранович, І. Галятовський, Г. Кониський, Г. Сковорода, М. Гоголь та ін.).

Необхідно у зв'язку з цим зазначити, що йдеться про досить нестандартну історичну ситуацію з точки зору відповіді на питання про те, які мислителі брали участь у розробці філософії й гуманітарних наук у Росії ХІХ ст., і який внесок вони робили в світову філософсько-педагогічну науку. Розуміючи, що це, водночас, досить делікатна тема російсько-українських культурних зв'язків, для нас важливо ще раз підкреслити, що ментально світоглядно-філософські погляди Ушинського сформувалися під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії, а подальший розвиток і реалізацію цих поглядів мислитель, внаслідок збігу обставин життя, здійснив у Росії.

Саме Ушинський, взаємодіючи спочатку з П. Редкіним, а далі – самостійно, закладає основи філософії освіти в умовах Російської держави другої половини ХІХ ст., хоча до цих питань зверталися в той час й інші дослідники (П. Юркевич, П. Куліш, Ю. Бачинський, М. Пирогов, В. Белінський, М. Добролюбов, М. Чернишевський та ін.).

Таким чином, мислитель схилився до українського світобачення, характерного для представників української школи в російській філософії (В. Соловійов, М. Бердяєв, Л. Шестов тощо). Загалом філософсько-освітні та філософсько-антропологічні міркування Ушинського дотичні до тлумачення людини та її освіти, властивого вченню про людину Г. Сковороди, чи до ідей П.Юркевича про неподільність людини та її особистості. Більше того, він у цілому поділяв філософсько-антропологічну інтерпретацію П. Юркевича і захищав її від безпідставних перекирвань, до яких вдавалася в 60–70 рр. ХІХ ст. частина російських «прогресистів» [6, 410]. Отже, в освітній екзистенції Ушинського вбачаються переважно вихідні посилки, властиві саме українській філософській традиції.

Твори Ушинського розкривають нам й іншу складову джерельної бази його філософсько-освітніх поглядів. Йдеться про те, що вчений постає у своїх роботах ґрунтовним істориком філософсько-освітньої думки. Зокрема, він демонструє глибоке й всебічне розуміння античної філософсько-освітньої думки, особливо філософії освіти Платона й Аристотеля.

Філософія й педагогіка є науками про людину, тому основну увагу вчений приділяв дослідженню проблеми людини та її освіти. У своїх працях він виводить інтерпретацію людини за рамки й релігійних, і біологічних та економіко-споживацьких обмежень. Людина постає не як «складена» із тіла й душі, а як особлива цілісна істота, яка сама створює своє існування. Тому всі пов'язані з людиною речі і явища стають «олюдненими», бо набувають антропологічного виміру у «вільній, улюбленій діяльності» [10, 383].

Таке розуміння людини дає можливість Ушинському проаналізувати значний обсяг філософсько-антропологічних поглядів таких західноєвропейських мислителів Нового часу, як Ф. Бекон, Дж. Берклі, Т. Гоббс, Ф. Гегесон, Р. Декарт, С. Кларк, Дж. Локк, Б. Паскаль, Т. Рід, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза, Д. Юм тощо.

Доцільно також зазначити, що Ушинський формулює нове бачення об'єкта пізнання. Об'єктом для нього постає не окремо взятий предмет, а сукуп-

ність різнорідних предметів, предмет у зв'язках з іншими предметами. Тому під час пізнання утворюються знання як про окремий предмет, так і про цілу систему предметів, до складу якої входить річ, що пізнається. Із цих позицій він аналізує погляди своїх західноєвропейських сучасників: Т. Вайца, Х. Вейса, В. Вундта, В. Гамільтона, Р. Гейма, М. Дробіша, Й. Ердмана, О. Конта, Дж. Мілля, Й. Розенкранца, Г. Спенсера, А. Шопенгауера та ін.

Водночас Ушинський намагався творчо осмислити надбання людинознавства й філософсько-освітні розробки західноєвропейських дослідників. Про це свідчить його дискусія з такими вченими, як Г. Гегель, Г. Спенсер, Й. Герbart, Ф. Шеллінг, Ф. Бенеке, Дж. Локк, І. Кант, Г. Фехнер, К. Фортляге тощо.

Будучи в службових відрядженнях у Західній Європі, вчений, спираючись на вітчизняний світогляд та досвід зарубіжної філософії проаналізував характерні особливості та умови соціокультурного розвитку особи і її освіти в Німеччині, Англії, Франції, США та інших країнах і дійшов висновку, що досвід такого розвитку, нагромаджений у різних народів, є надбанням усього людства. Але для нього це означало також те, що в кожного народу існує своя система соціокультурного життя, а відтак – і національно-освітня система.

Отже, джерельну основу філософсько-освітніх поглядів Ушинського утворює складний комплекс світоглядних уявлень, притаманних українській філософській думці, вироблені в Західній Європі філософсько-світоглядні узагальнення досвіду педагогічної практики, педагогічні новації, які виникли в зв'язку з економічними і політичними змінами в Європі та Північній Америці в період усталення промислово-урбанізованого суспільства.

2. Визначення життя людини К. Ушинським

Можемо стверджувати, що філософське вирішення проблеми життя, у тому числі життя людини, у Західній Європі в другій половині XIX ст. окреслювалося здебільшого в контексті біології. Такий філософський підхід властивий і марксизму, адже Ф. Енгельс визначив життя як «спосіб існування білкових тіл, істотним моментом якого є *постійний обмін речовин із зовнішньою природою, що їх оточує*, причому із припиненням цього обміну речовин припиняється й життя, що приводить до розкладу білка» [2, 568].

Дане положення широко використовувалося офіційною філософією й у радянські часи. Це означає, що ігнорувалося суто людське життя. Адже якщо життя розглядати як «спосіб існування білкових тіл», то з нього виключаються такі суто людські явища, як культура, політика, релігія тощо, бо їх треба вважати функцією способу існування білкових тіл. Тобто фактично й Ф. Енгельс, і марксистсько-ленінська філософія рухалися в контексті вульгарного матеріалізму, поєднаного з об'єктивним ідеалізмом Г. Гегеля.

Доцільно нагадати, що в XIX ст. були й інші версії життя. Зокрема, представник «філософії життя» Ф. Ніцше, розглядаючи людину як біологічну, недовершену й хвору істоту, у якій тваринне значною мірою підмінене розумом, твердив, що розум, як інструмент життя, позбавляє власне життя ста-

тусу абсолютної цінності. Насправді, вважав філософ, основу життя складає воля, а все інше лише засоби, підпорядковані досягненню цінності життя. Такою цінністю є влада, а здобуття влади означає її оволодіння потрібними для життя матеріальними цінностями [3, 318].

Особливість філософсько-антропологічної точки зору Ушинського полягає, по-перше, у тому, що життя він розглядав не як «існування білкових тіл», а як діяльність, рух, що має також соціально-культурний зміст, бо воно властиве й людям. По-друге, Ушинський у 60-х роках XIX ст. не тільки витлумачував людину як загалом здорову, розумну й вольову істоту, а й започаткував філософське вирішення проблеми життя як планетарного явища.

Розуміння вченим життя як світового, планетарного явища, а людського життя як граничної й засадничої підстави світобуття, означало для нього й те, що проблеми освіти людини неможливо вирішувати без належного пізнання самої людини. Людина — це перш за все живий організм, тому розгляд будь-яких питань освіти людини, з точки зору Ушинського, слід починати з філософського аналізу життя як біологічного явища. Життя постає як основоположна складова світу. Життя в цьому сенсі є явищем світовим, бо воно охоплює всю планету й включає в себе існування бактерій, рослин, тварин і людей. Наслідок пізнання людини як живої істоти для Ушинського означає теоретичне з'ясування видів органічного життя та характеру співвідношень між ними на тому рівні, який дозволяла сучасна йому біологічна наука. Вчений, користуючись порівняльно-аналітичним методом, вбачає істотні ознаки рослинного організму у тварині (ріст, розмноження). Але він підкреслює, що тваринам, крім рослинних ознак, властиві ще й процеси життєві (чуття, рух), а також органи, які їх виконують (нерви, органи чуття, м'язи тощо). Виявами життя є рух і почуття, тому на нього можна впливати, скеровуючи рух організму через вплив на психіку [9, 66–73].

Внаслідок цього слово «виховання» в тлумаченні Ушинського набуває загальнофілософського смислу. Адже коли виховання — це людський вплив на життя та існування не тільки людини, але й тварин і рослин, то це означає, що виховання є різновидом планетарної роботи людей. Воно є обов'язковим аспектом культуротворення, бо виховання сприяє розвитку якогось організму за допомогою відповідного способу використання властивої йому матеріальної або духовної поживи [9, 53]. Тому серед базових категорій теорії виховання праці дослідника містять також поняття організму й розвитку. Через те, що в другій половині XIX ст. знання про мікроорганізми знаходилися в зародковому стані, до організмів він відносив, насамперед, рослини, тварин і, зрозуміло, людей, як із боку їхньої тілесної індивідуальності, так і з точки зору їхньої згуртованості в історії суспільства. Тому організмом Ушинський називав будь-яку істоту, яка має самостійну внутрішню силу розвитку й органи, за допомогою яких ця сила реалізує притаманний істоті, але наукою ще не вивчений «органічний план» [9, 53].

Таким чином, специфіку людського життя Ушинський конкретизує через зіставлення зі способами життя рослин і тварин. Орієнтуючись переважно на аристотелізм, він знаходить істотні (аналогічні) ознаки рослинного організ-

му у тварині (ріст, розмноження), але підкреслює, що у тварині, крім рослинних органів і процесів, є ще процеси «життєві», під якими він розумів чуття (відчуття) та рух, а також органи, які їх виконують (нерви, органи чуття й м'язи). Відмінність між рослиною й твариною полягає в тому, що у тварин, як і в людини, рослинний процес тільки видозмінюється: у рослині її кінцевим підсумком є ріст, а у тварин і людей ріст є лише підготовкою до інших, складніших процесів, які й утворюють, на його думку, саме явище життя. Отже, рослина розглядається як перехідна ланка між живим і неживим світом. Живі організми проявляють своє існування в здатності тіла рухатися, переміщатися з метою живлення, росту, розмноження та забезпечення інших проявів життя.

Але крім рослинних потреб Ушинський знаходить у тваринах потребу в діяльності, а в людині — потребу свідомої діяльності, яка розглядається ним виключно як душевна потреба. Свідомо діяльність виявляється тоді, коли фізичні потреби тіла задоволені, а душа вимагає діяльності вже заради самої діяльності. Звідси мислитель виводив принципово важливе філософське положення про те, що «...людина не для того живе, щоб існувати, але для того існує, щоб жити» [9, 29]. Тобто життя тварин збігається з їхнім буттям, але буття людини є тільки основою, на якій розгортається її життя як самодіяльність.

Ураховуючи надбання наукової думки, а також критично їх переосмислюючи, філософ, зрештою, *життям* називав невідому нам причину чи сукупність причин, що дають тваринному організмові можливість почувати й виявляти свої почуття *довільними* рухами [9, 185]. Констатуючи, що «сутність» життя ще не пізнана, дослідник вважав за доцільне звернутися до вивчення його проявів. Результатом став висновок, що в організмі безпосереднім «зрядям життя» є нервова система. Причому нервова система — це «суто тваринна система», бо нічого подібного їй у рослинах немає [9, 185–186].

Отже, життя в планетарному смислі Ушинський розглядає як зміст усіх виявів життя. Причому людина витлумачується ним як концентрований вияв загальних характеристик живого, а отже — тварин і рослин. Таким чином, людина у творах дослідника постає універсальною істотою, зосередженням і проявом планетарного життя, яке не зводиться до взаємодії органів людського тіла або до дуалізму «тіла й душі». Людина — це мікрокосм, який існує як оригінальне й неподільне ціле [9, 54]. Такий погляд на людину означав, що мислителю властивий гуманістичний, тобто цілісний, системний підхід до життя людини. Воно відкрите й виражене в ставленні до людей і природного довкілля, а реалізується єдністю становлення й буття, яке представлене вільною, отже, творчою діяльністю. Остання невіддільна від суто людського, гуманного буття людини [10, 383].

Філософську аргументацію життя Ушинський структурно вибудовує не через опозицію «людина — природа», а за логікою співвідношення «макрокосм — мікрокосм» на спільному «полі» життя. Макрокосм — це життя рослинне, тваринне й людське разом взяті, а мікрокосм — це індивідуальна людина. Планетарне життя, таким чином, він розглядає як концентрацію

всіх виявів життя, а неподільну (індивідуальну) людину — як вияв загальних характеристик живого, а отже — і тварин, і рослин. Тому людина в Ушинського виступає універсальною істотою. Цей погляд дає йому можливість обґрунтувати з урахуванням тогочасних наукових даних ідею цілісності людини й розглядати її життя як єдиний процес становлення й буття.

Варто зазначити, що в XIX ст. педагогіка хиталася в межах дуалізму «тіла й душі». Тому висунення Ушинським тези, що людина неподільна й повинна вивчатися й формуватися як ціле, означало обґрунтування нового аспекту гуманістичного погляду. Суть його в тому, що людина розглядалася не як «складена» із тіла й душі, а як неподільна, органічна істота, у якій природа й культура, тіло й дух, навчання й праця тощо є різноманітними виявами одного цілого. Але з-поміж усіх видів людської діяльності, провідна роль належить праці, необхідній для самовідтворення життя особи й людства.

Філософський принцип цілісності зумовив те, що Ушинський не розділяв людину на окремі фрагменти. Завдяки цьому на зміну розгляду людини з точки зору біології, етики, політики, релігії тощо, що було властиве позитивістським, матеріалістичним та ідеалістичним тенденціям (О. Герцен, М. Чернишевський, П. Лавров, П. Чаадаєв та ін.), у філософську й педагогічну думку Російської імперії входить антропоцентричний, екзистенціально-гуманістичний підхід, який розглядав дійсність як розгортання людської життєтворчості та самодіяльності.

Аналіз філософсько-освітніх роздумів Ушинського свідчить, що людину та завдання її освіти й виховання він розглядав не у вузько дидактичному, а в широкому суспільному і в планетарному, всесвітньому аспекті. Такий підхід до людини в другій половині XIX ст., коли філософи різних країн тільки почали осмислювати планетарну долю людства в умовах індустріально-урбанізованої цивілізації, був не тільки новим словом. Розгляд життя людини у світовому вимірі, на думку філософа, має створити ґрунт новій педагогіці, що поєднає знання законів людського організму, законів суспільства із законами виховання. Ось чому вчений переконував, що без з'ясування законів людської природи — біологічної й суспільної — знання виховних правил є сумнівним. Він проводив думку, згідно з якою вихователю корисніше вивчити, насамперед, організм людини, ніж засвоїти збірку тих чи інших правил виховання. Адже педагогу треба передбачати результати своєї роботи, розуміти як вплине виховна дія на людину, урахувавши, що вона все-таки є особливим живим організмом.

Підсумовуючи розділ, підкреслимо, що Ушинський здійснив історико-філософський аналіз тлумачення життя в трьох аспектах: 1) як світового явища; 2) як органічного буття людини; 3) як її духовного самоіснування. Це означає, що вчений, розглядаючи питання життя в 60-х роках XIX ст., здійснив своєрідний перелом у розробці цієї проблеми в цілому, виводячи філософсько-антропологічну думку України й Росії на якісно новий рівень. По суті, саме він започатковує наукове (нерелігійне) тлумачення змісту поняття «життя» як світового, планетарного явища. Водночас внесок Ушинського в

розробку цієї проблеми зовсім не вивчався, хоч він мав далекосяжні наслідки для філософсько-антропологічної думки в Україні, Росії та в європейській філософії в цілому.

3. Філософсько-освітня реалізація К. Ушинським концепції життя людини

Розглянемо постановку й особливості вирішення мислителем проблеми філософсько-освітньої реалізації концепції життя людини в умовах усталення промислово-індустріального суспільства, що формувалося в Російській державі після реформи 1861 р. Насамперед зазначимо, що цілісність виявів життя людини Ушинський пов'язував із соціокультурною діяльністю, у якій провідним чинником виступає освіта. Завдяки соціокультурному існуванню людина формується як людина. Якість людини, її здібності розглядаються вченим у загальному контексті взаємодії трьох факторів: біологічного (людський організм із його структурами та функціями), психічного (свідомість, почуття, воля) і соціального (соціальне середовище, навчання й виховання).

Відповідно до філософсько-освітньої концепції дослідника, і це варто підкреслити, людина підпорядкована не тільки законам живої природи, але й суспільним законам та законам власної цілісності. Людина не може існувати як без особливого роду природних якостей, так і поза суспільством. Середовищем буття людини виступає зміст соціокультурного існування суспільства. Людина, на думку Ушинського, розвивається тільки в культурі та історії й тільки завдяки цьому усвідомлює свій розвиток. «Погляньте на життя окремої людини, — писав учений, — і ви переконаєтеся, що не тільки існування її й перший вік доконче зумовлюються сім'єю, але що й увесь подальший розвиток її й навіть сама здатність мови залежать цілком від життя серед того народу, до якого вона належить, і серед роду людського, одним з органів якого є народ» [9, 56–57]. Спонукають людину до особистого соціокультурного буття такі фундаментальні потреби, як потреба розвитку, потреба громадськості і потреба духу [8, 40].

Підкреслимо також, що стосунки людини й суспільства розглядаються Ушинським як взаємозумовлені. Суспільство, на думку мислителя, повинно задовольняти соціокультурні потреби людини, які, у свою чергу, можуть бути задоволені тільки в суспільстві. Тільки суспільство задовольняє інстинкт «громадськості» людини. Але головне, що суспільство задовольняє найвищу потребу людини — *потребу особистого розвитку*.

Однак це не означає, що людина не може вимагати від суспільства, держави та від «громадянської сфери» визнання свободи своєї особистості. У зв'язку із цим виникає проблема правопорядку. Ушинський розв'язує її, обґрунтовуючи ідею рівності всіх громадян перед законом. Його світоглядно-антропологічні та філософсько-освітні міркування спрямовані на встановлення діалогічних, толерантних стосунків між людьми. Соціокультурна толерантність, на думку дослідника, є однією з головних передумов формування громадянського суспільства, як відмінної від держави самодіяльності гро-

мадян. «У громадянських відносинах, — підкреслює вчений, — держава, скарбниця, церква, приватна людина й навіть найнікчемніша річ, яка наділена яким-небудь громадянським правом, є рівними» [8, 38].

Знання закономірностей і функціонування людського організму, його фізіологічних, тілесних особливостей дає змогу Ушинському запропонувати специфічне й, на нашу думку, актуальне для сучасного соціокультурного процесу в українському суспільстві рішення. Виходячи з того, що в житті людини визначальну роль відіграє соціокультурна діяльність, мислитель наголошував, що функції людського організму за допомогою навчально-виховної роботи слід спрямовувати не в космополітичне річище, а до реалізації у відповідному національно-культурному середовищі. Тільки національно орієнтована система свободи, вважав учений, спроможна забезпечити гуманний зміст і характер освіти, «розвиток розуму й серця» молоді [13, 297].

Найвиразніше національно-культурний аспект філософсько-освітніх інтенцій Ушинського проявляється в тлумаченні ролі національної мови. Вона є «душею, серцем народу», його культурним здобутком, пов'язує людські покоління, є означенням реального життя. Мова як соціокультурна інституція зумовлює становлення та розвиток людського світу, і, водночас, характеризується творчо-активною природою, наявністю певних соціокультурних норм розвитку. Через це національна мова наповнює світ людини, постає необхідним явищем її життя. Творчо-активний характер використання мови стає запорукою особистої спроможності людини до соціокультурної самореалізації. Загальний висновок Ушинського із цього приводу полягає в переконанні, що «...мова народу — кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина» [11, 269].

Основою розвитку здатності людини до самореалізації, за Ушинським, є освіта. Освіта включає в себе навчання й виховання, що дає можливість для творчого розвитку індивіда і як окремої особистості, і як представника суспільства. Самореалізація індивідуальних здібностей зумовлює соціокультурний статус людини, а це тісно пов'язано зі станом навчально-виховного процесу в суспільстві. Промислова цивілізація справила визначальний вплив національної держави на освіту. Через це соціокультурний розвиток у всіх народів пішов своїм особливим, національним шляхом. Для європейської соціокультурної ситуації другої половини XIX ст. стало характерним існування в кожного народу власної національної системи освіти.

Потрібно віддати належне Ушинському: освіта трактується ним як система соціокультурного відтворення суспільства, у якій школа посідає одне із чільних місць. Водночас він показує екзистенціально-антропологічну парадоксальність шкільної освіти, суть якої проявляється в тому, що вчитель остаточно не знає, чому він навчає, а учень так само вичерпно не знає, чому він навчається. Вчений запропонував винятково цікаву інтерпретацію навчально-виховного процесу: «Наставник обманує дитину, кажучи їй те, чого сам не думає й не почуває; дитина обманує наставника, підроблюючись під його

тон і його почуття, переказуючи йому вірно те, чого сама не усвідомила й не відчула; наставник обманює самого себе, гадаючи, що душа його вихованця розвивається; дитина обманює також саму себе, вважаючи себе не тим, що вона є насправді, і всі ми гадаємо обдурити вічну істину» [13, 289].

Способом розвитку здібностей людини в соціокультурному середовищі Ушинський вважає виховання, яке «олюднює» людину. На наш погляд, вчений цілком логічно відстоював думку про те, що робота з людьми й серед людей по своїй суті є мистецтвом, а мистецтво ніколи не обмежується одним методом. Крім того, одні й ті ж методи в різних обставинах бувають як корисними, так і шкідливими. Через це дослідник вважав вивчення фізичної й душевної природи людини й обставини, у яких вона перебуває, філософським фундаментом освітньо-педагогічної роботи.

Слід відзначити й той факт, що Ушинський обстоював принцип екзистенціальної унікальності кожної людини. Звідси випливало, що філософський зміст гуманізму утворюється розумінням норм відношень між конкретними людьми на рівні повсякденності, що включає умови її життя, вікові й культурні особливості. Така філософсько-освітня позиція давала можливість твердити, що в роботі з різними людьми, зокрема, на ниві навчання й виховання, потрібно брати до уваги як соціальні норми, так і «безмежно різноманітні» обставини, бо «натури вихованців не схожі одна на одну» [9, 28].

Аналіз філософських роздумів Ушинського свідчить, що тлумачення національно-культурного аспекту освіти в нього все-таки децю розмите. Він веде мову переважно про «слов'янську природу» і «патріархально-слов'янський характер» освіти в Російській імперії, не розглядаючи питання освіти підвладних їй народів. Разом із тим мислитель показує, що розвиток промислово-урбанізованої цивілізації веде до втрати патріархальності, отже, стимулює потребу в новій моральності. У зв'язку із цим він, по суті, був одним із небагатьох мислителів, що розробляли в Російській державі другої половини ХІХ ст. зміст співвідношення «громадянської» та «загальнолюдської» моральності.

Отже, філософсько-освітні міркування Ушинського актуалізували проблему роздвоєності моральної сфери людини при переході від традиційного до індустріально-урбанізованого суспільства. Роздвоєність виявляється в тому, що в соціокультурному існуванні людини деякий час уживаються досить мирно патріархальна моральність у відносинах зі своєю сім'єю й абсолютна аморальність за межами сім'ї. Така роздвоєність не може продовжуватися безкінечно, тому що поступово аморальність, що складається за межами сімейного побуту в системі торгово-ринкових відносин, переноситься й у сім'ю. «Людина на початку нібито роздвоюється, і в серці в неї деякий час уживаються дуже мирно патріархальна моральність щодо свого сімейства й повна аморальність за межею сімейства» [5, 34]. Причому наявність роздвоєності моральної сфери вчений констатує як у простих людей, так і в тих, хто належить до вищих верств суспільства. Загалом моральність для Ушинського — це своєрідна межа творчого самоздійснення й спосіб соціокультурної самореалізації людини в умовах соціально диференційованого суспільства.

Розв'язання основної напруженості соціокультурної ситуації в Російській державі вчений пов'язує з освітою. Але він розуміє, що освіта не усуває, не знімає напруженості в особистому житті людини, оскільки не розв'язує остаточно проблему існування людини у світі, не усуває її страждань, хиткості становища, непевності міжлюдських стосунків. Проте освіта робить життя більш прийнятним, звільняє людину від темряви, дає можливість самореалізуватися. Причому освіту мислитель не зводив до набуття знань і освоєння спеціальності. Тому вирішення альтернативи «сцієнтизм — антисцієнтизм» Ушинський пов'язує із переходом від сцієнтизації до гуманітаризації освіти й життя. Логіко-гносеологічні та соціально-культурні виміри філософсько-освітньої концепції мислителя скеровані на обстоювання гуманістичної перспективи. Тим самим його підходи до освіти суголосні із сучасними тенденціями розвитку освіти в Україні.

* * *

Отже, Ушинський займає видатне місце в історії філософії освіти Європи другої половини XIX ст., представляючи, по суті, Східну Європу, тобто Україну й Росію. Мабуть, не буде перебільшенням сказати й те, що вчений зробив особливий внесок до філософії освіти, філософської антропології, екзистенційної філософії тощо.

Заслуга мислителя, на наш погляд, полягає в тому, що він у добу усталення індустріальної цивілізації усвідомлює можливі загрози існуванню людини, що несе суспільству безумовне панування механічної техніки. Крім того, філософ досить чітко окреслює суперечливість самої людини на початку індустріальної цивілізації, що проявляється в роздвоєності її моральності, що вимагало філософського переосмислення питань соціокультурного розвитку людини в новій екзистенціальній ситуації. Потреба такого переосмислення реалізується у філософії Ушинського як розгляд питання про можливість й межі освіти. Отже, історично вчений перебував біля витоків формування того напрямку філософсько-освітнього вчення, яке на початку XX ст. у західних країнах остаточно конститується в окрему дисципліну — філософію освіти, що нині й в Україні набуває все більшого значення. Це й дає нам підстави вважати його одним із фундаторів української та європейської філософсько-освітньої думки.

Розгляд особливостей філософсько-освітніх поглядів Ушинського дозволяє визначити до певної міри перспективи роботи в цьому напрямку. На нашу думку, заслуговує на увагу більш широке й системне вивчення історії філософії освіти в Україні впродовж XIX—XX ст. у світлі сучасної філософської антропології. Крім цього, потребують систематичного дослідження філософські ідеї провідних науково-педагогічних діячів України й Росії протягом XIX ст. Доцільно, на наш погляд, спеціально проаналізувати проблему соціокультурного існування людини в умовах переходу до постмодерного, інформаційного суспільства, що зумовлює філософські пошуки такої моделі організації суспільного буття, яка б поєднувала, а не пропиставляла духовні та мате-

ріальні потреби людини. Дослідження зазначених та інших питань дасть змогу, очевидно, більш адекватно осмислити шляхи й підходи до створення оптимальних умов розвитку особистості, її соціокультурної самореалізації, що сприятиме сучасній реформі освіти в Україні й поступу українського суспільства.

Література:

1. Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів // Філософія освіти. – 2005. – №1. – С. 5–17.
2. Енгельс Ф. Діалектика природи // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: В 30 т. – Пер. з 2-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1958–1968. – Т. 20. – 1965. – С. 319–577.
3. Ницше Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей // Избранные произведения: В 3 т. – М.: REFL-book, 1994. – 352 с.
4. Редкин П. Г. Избранные педагогические сочинения. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. – С. 1–40.
5. Ушинский К. Д. О нравственном элементе в русском воспитании // Педагогические сочинения: В 6 т. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 2. – С. 27–57.
6. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения Н. И. Пирогова // Педагогические сочинения: В 6 т. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 2. – С. 408–457.
7. Ушинский К. Д. Письма // Педагогические сочинения: В 6 т. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 2. – С. 462–480.
8. Ушинский К. Д. Лекции в Ярославском лицее // Педагогические сочинения: В 6 т. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 1. – С. 32–66.
9. Ушинский К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології // Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1952. – Т. 4. – С. 21–451.
10. Ушинский К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології // Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1952. – Т. 5. – С. 24–384.
11. Ушинский К. Д. Рідне слово // Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т. 1. – С. 268–280.
12. Ушинский К. Д. Спогади про навчання в Новгород-Сіверській гімназії // Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1955. – Т. 6 – С. 554–561.
13. Ушинский К. Д. Педагогічні твори М. І. Пирогова // Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т. 1. – С. 281–329.
14. Чавдаров С., Даленков М. К. Д. Ушинский. – К.: Рад. школа, 1945. – 29 с.

Виктор Довбня. Константин Ушинский как основатель философско-образовательной мысли Украины

В статье рассматриваются философско-образовательные взгляды выдающегося мыслителя и гуманиста второй половины XIX в. Константина Ушинского. Показано, что К. Ушинский, интерпретируя жизнь как планетарное явление и основополагающую составляющую структуры мира, признавал социокультурную деятельность определяющей в жизни человека. Стержнем формирования способностей личности к социокультурной

самореалізації он считал образование. Утверждается, что в становлении философско-образовательных взглядов К. Ушинского ведущая роль принадлежит украинской мировоззренческой традиции, а его самого можно считать одним из выдающихся представителей отечественной и европейской философско-образовательной мысли.

Victor Dovbnya. Kostyantyn Ushynskiy As a Founder of the Ukrainian Philosophical and Educational Thought

The article is devoted to the philosophical and educational views of the outstanding thinker and humanist of the second part of the XIX century, K. Ushynskiy. The author underlines that Ushynskiy by viewing the life as a planetary phenomenon and a fundamental component of the world structure, allows a social and cultural activity as crucial one in a person's life. According to his views, education is crucial site in the formation of human's social and cultural abilities and self-realization. It is stated that Ushynskiy's philosophical and educational views have been influenced by Ukrainian outlook tradition. Ushynskiy can be considered as one of the founders of national and European philosophical and educational thought.